

HÁROM PSALMUS A „PARADOXA” FÉNYÉBEN

1. Sebastian Franck

A modern szaktudományok fölöttébb széles köre lehetne igazán illetékes pályaképének megrajzolásában: a 16. század „fausti vonásait”¹ együtt reprezentáló rendkívül zaklatott életű katolikus pap, lutheránus lelkész, szabadfoglalkozású litterátor, szappanfőző majd nyomdász és könyvkereskedő a polgárjogot ismételtelen elveszítve, folyamatos üldöztetésektől menekülve került a legmaradandóbb emlékezetűek közé. Korának legtöbb tudományát művelte, a teológiától a geográfiáig, a kommentártól a sajátosan eredetiig. Századában Luther mellett a nyelv legnagyobb mestere,² az első német történelemfilozófus, ő írja az első német kozmográfiát, szólásgyűjteménye pedig ma sem nélkülözhető.

Feltűnő eredetisége a történelem, valamint a teológia kérdéseiben a szinte előzmény nélküliség, a csaknem teljes gondolati önállóság meggyőződését is implikálhatta már, s ha ez a beállítás túloz is, az bizonyos, hogy az utókornak mindeddig nem sikerült alakját megnyugtatóan megragadni.³ Meglepően páratlannak látszó gondolkozása és írásművészete magyar szálakkal is összefonódott: irodalomtörténetünk két kapcsolódást már ismer, természetesen Heltai Gáspár esetében,⁴ valamint a *Türkenchronik*, azaz a *Tractatus de ritu et moribus Turcorum* kapcsán. De bizonyos az is, hogy korabeli, közvetlen és közvetett ismerete az eddig számontartottnál sokkal szélesebb spektrumu recepcióval járt régi magyar irodalmunkban.

2. A „Paradoxa”

„A hit kicsiny / szerzeteseknél és papoknál, / szívük a külsőleges színben / nem tisztul meg...” írja 1530 táján egy énekében, s így következik még: „Ich will unnd mag nitt Luttrisch sein ...” majd „Ich will unnd mag nitt Zwinglisch sein ...” s még tovább „Kein Widerthauffer will ich sein: / ihr Grund ist klein ...” — aztán végül mindnégy hitről együtt mondja, hogy az igazsághoz nem hajlanak, azt nagyon távolról közelítik,

¹ Martini, Fritz: *Deutsche Literaturgeschichte*. Stuttgart. 1965. 129.

² A Franck-kutatás már bizonyításra nem szoruló tétele ez. Vö. pl. Wollgast, Siegfried: *Einige Bemerkungen zur Bedeutung und Stellung Sebastian Francks*. Weltwirkung der Reformation 1. Berlin. 1969. 271.

³ Többé-kevésbé érintetlenül maradt szellemi formálódásának legfőbb csomópontjai is; hatástörténete, a holland „franconisták” és „sebastianisták” közösségei, a Valentin Weigellel, Böhmevel és a pietistákkal, majd a „szubsztancionális filozófiával” való rokonsága is inkább sejtett, mint kidolgozott.

⁴ Horváth János, a *Dialogus* (1551) után Heltai fabuláiról szólva, fölöttébb jelentős szerepét véli, mondván, hogy a szegény szenvedéseinek, az urak gonoszságának emlegetése „nem is Luther és Melancthon, hanem inkább Franck hatására vall.” Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 382.

Krisztust gyűlölik s nem tisztelik.⁵ Ha a válasz itt még nem is (az ének nem jelzi a hitnek számára egyetlen lehetséges módját, sőt, elnagyoltan s durván szól az általa visszautasítottak „csekély alapjáról”), a „kérdés”, az egyházaktól, felekezetektől, szektáktól való elárkózása világos. „Soha nem volt hitetlenebb, engedetlenebb világ, mint ez a mostani evangél'kus világ” — panasolja (Geschichtsbibel, 1531), s más helyeken már csalócióának legfőbb okaihoz is közelebb kerülhetünk: „senki sem gondol arra, miképp lehetne istenes ember, miképpen hozná s zárná szívébe a szót, s aszerint élne” (Diallage, 1528); „meghal egy fejedelem, más kitalálója jön a hitnek, úgy hamarosan az lesz Isten szava” (Weltbuch, 1534) és gúnyos türelmetlenséggel túloz: „Most íme látjuk, hogy egyedül csak a keresztény hit tizenhat vagy tizenhét szektára és fő hitre hasadt, nem akarom mondani, hányféle eretnokségre; minden egyes hit önmagában még részekre oszlik, s éppen az történt velünk, mint a törökökkel Törökországban, sőt, még vadabb, hiszen ők csupán négy szektára váltak szét, mi viszont több, mint ezerre.” (Türkenchronik, 1530)

A „restitutio christianismi”, amit, csatlakozva a lutheri reformáció első programjához, annak szükségszerű következményeként várt, számára most ezernél több korcs szektát hozott, s azt, hogy „a szeretet minden emberben meghidegült, sőt, teljesen kialudt”. (Geschichtsbibel, 1531) Megújulás helyett teljes erkölcsi elvadulás, — a hit reformációjának konzekvenciája nyilvánvalóan nem ez. S hogy mi volna tehát, arra az először 1534-ben kinyomtatott „Paradoxa ducenta octoginta das ist CCLXXX Wunderreden” ad választ.

A Franck-kutatás többhelyütt főműveként jegyzi, — „Höhepunkt im Denken der Zeit”⁶ — melynek határai Meister Eckharttól Spinozán át a kanti transzcendentális teológ'ág húzódnak. Az utókor szigorú pontosságra törekvő megítélési kísérleteinek számolniuk kellett azzal, hogy e rendkívül tág határck között mozgó gondolatmenet, amely fogalmaival és szerkesztésében sem mindig fegyelmezett, az elemzés számára csak igen nehezen megközelíthető. könnyen manipulálható, preconcepcióval félremagyarázható, ám ezeken esetleg fölülemelkedve is gyakran csak hozzávetőleges, kevésbé adekvát tanulság nyerhető. A mű elhelyezési kísérletei — csak az utóbbi évtizedekben tallózza — ilyen konklúziókkal jártak: „Uralkodó extrém szubjektivistikus vonások egy objektív vallásos — filozófiai idealizmus elemeivel, panteiszt'ikus mozzanatok, kvietista és aktivista jellemzők, sőt, az ateizmus bizonyos tendenciái is”⁷, vagy: e művet „a spirituális írásértésnek szentelte”, aholis, néhány más későbbi munkájával együtt, „reformátori, humanista, spiritualista, anabaptista mozzanatokot köt össze, amelyekhez az ez időben megerősödő német misztika járult még”⁸, vagy végül: „egy ázon kívüli, racionalizmussal összekötött misztikája ... a materialista panteizmus kifejlődésének fontos állomása”.⁹

Állást foglalni ehelyütt indokolatlan merészség lenne, helyette apróbb lépésre vállalkozom: szándékom szerint a „Paradoxa” felé indulok, mikor egyetlen mozzanatait igyekszem csupán kiemelni.

„Nos, e filozófiámat ‚paradoxa’ címmel láttam el, s a paradoxont ‚Wunderrede’-vagy ‚Wunderwort’-ként németesítettem, ugyanis a teológiának, az Írásnak (mely egyedül Isten szava) igazi értelme nem más, mint egy örök paradoxon, bizonyos és

⁵ Von vier zwit'rächtigen Kirchen, deren jede die ander verhasset und verdammt. Wackernagel, Philipp: *Das deutsche Kirchenlied*, Leipzig. 1867. III. 817—818.

⁶ Wollgast, Siegfried: *Einleitung*. XXII. Sebastian Franck: *Paradoxa*. Berlin. 1966. V—XXXVI.

⁷ *Philosophisches Wörterbuch*. Berlin. 1964. 368.

⁸ *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. II. Tübingen. 1958. 1012.

⁹ Wollgast: *i. m.* XXXIII.

igaz az egész világ minden tévHITE, látszata, hite és tisztelete ellenében.”¹⁰ Az Írás értelmezésekor — hiszen maga az Írás „örök allegória, csodabeszéd, rejtély, lezárt könyv, halált hozó betű és érthetetlen tolvajnyelv minden istentelen előtt”, kezükben a „szent lélek fénye nélkül sötét lámpa” — azzal a „causa admirabilis”-szal kell számolni tehát, mely a beszélő elé különös követelményeket állít, hiszen tárgya kezdetből fogva hátrányban van ellenfelével szemben.¹¹ Említi is Franck több helyütt: „E csodabeszéd sokaknak tűnhet különösnek és bosszantónak. Ám igaz.”¹²

A világban most, mint láttuk, „több ezer szektában” túlnyomórészt „Mózesnek s a betűknek szolgálói vannak, akik az Írást, betű szerint értelmezve, soha meg nem értik, s a halált prédikálják... Ezért lehet most, és marad is, a betű az Antikrisztus emelvénye, melyen ül, s kardja, amellyel a szenteket (kik az Írás szellemét és értelmét Istentől tanítva bírják) legyőzi és agyonüti.” Az Írás grammatikai értelme és betűje soha nem lehet a lelkek próbaköve és mércéje (a lutheri „medium salutis” ellen is értelmezhető); következésképp: mert az Írás betűje meghasadt és önmagával nem egyezik, létrejönnek a szekták, s „az egyik itt veri csapra a holt betűt, a másik ott. Amaz úgy érti, ahogy ott hangzik, emez meg úgy, ahogy itt. Nos bizonyonnyal minden szekta az ördögtől van”. S mielőtt a paradoxonokat előhozná,¹³ olvashatjuk alapállásának immár nem „csekély cskát”: „Nem várhatk már tovább (mint naponta oly sokan) a Szentlélek új, különös egyházára, megbízatására, keresztségére vagy küldetésére, mert tudom, hogy Krisztus nem kezd naponta újat”, s bár egyházát, ez igazít, maga megmutatni nem képes, hiszen Istené csupán a lehetőség, látni, melyik kő építi templomát, bizonyos, hogy benne van, tármerre jár.

Paradoxonaival a lehető legnagyobb utat akarja bejárni; a természeti embertől az istenesig, Ádámtól Istenig s Krisztusig, az izráeli törvényektől az akarat szabadságáig, ahol irreleváns, vajon az ember istenes-e, avagy nem.

2.1. *Psalmusok a „Paradoxá”-ban*

Franck, exemplumként, 66 zsoltárt hív a „Paradoxá”-ba. Közöttük a mai kutatás állása szerinti összes reprezentáns műfaj megtalálható — az aránylag csekély számú himnuszról az individuális panaszimáig. Feltűnő, hogy az alig fél évtized múltán kiadott zsoltár-értelmezésének (Auslegung des 64. Psalm, 1539.) itt még szinte semmi nyoma nincs, ugyanakkor jellemző is: a 64. zsoltár a „Paradoxában” meglehetősen semleges környezetben szerepel (PAR. 91.), hiszen a szükséghelyzetből való szabadulásért könyörgés nem lehetett, más esetben sem, a művet, annak egyes részeit illusztráló, vagy bizonyos gondolatmeneteket kiugrató exemplum. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy *vannak* ilyen, az alapvető tételeket minden esetben kísérő, azokat magyarázó psalmusok.

2.1.1. *Külső megközelítés*

Látványos, ám nem feltétlenül adekvát most sem egymagában. Ugyanakkor, itt még a tartalmi következtetések minden erőszakoltsága nélkül, zsoltárpéldái „statistikailag” is izgalmas vonalat rajzolnak. A 66 zsoltár 173 ízben szerepel a 280 para-

¹⁰ v. ö. *Paradoxa*. Előszó. Az ebben a részben külön nem jelölt idézetek innen származnak.

¹¹ Lausberg, Heinrich: *Handbuch der literarischen Rhetorik* I—II. München. 1960. § 63—64.

¹² *Paradoxa* 215. 216. (A számok a paradoxonok számai.)

¹³ Paradoxonait, lássuk saját szavaival, a következőket olvasva állította össze:

„Hiermit lasse dir, mein Leser, gedient sein ... einstmals noch etliche hundert Wunderreden aus der heiligen Schrift, aus Pythagoras, Platon, Plotin, Plutarch, Cicero, Seneca, Erasmus von Rotterdam, Ludovicus Vives, Ludovicus Caelius Rhodoginus usw. nachschicken.”

v. ö. *Paradoxa*, Előszó.

doxonban, közülük tízen fölül, a többiek gyakoriságától élesen megkülönbözve, mindössze három: a 14. tizenkétszer, a 33. tizenötször s az 50. tizenháromszor. Mindhárom himnusz, az 50.-nek témánkat most nem érintő különössége az, hogy az Úr természeti jelenségekben való megnyilvánulása őrzi az ősteophania színeit.

A zoltárhivatkozások lineáris egymáshoz rendelése nem tanulság nélküli: átfogja e három psalmus, egymáshoz kapcsolódva, a teljes munkát, jelezve annak egyfajta, nem logikátlan strukturáltságát is. Egymással azonos helyen ritkán találkoznak, mindössze két, egyaránt 3—3 paradoxont átfogó fejezetben, ám ezek a részek nemcsak így, külső megközelítésben középponti szerepűek.¹⁴

2.1.2. Kísérlet tartalmi megközelítése

A 14. psalmus relevanciája Francknál a természeti ember. Fölöttébb hangsúlyozott ez már első hivatkozásainál, mikor gyors egymásutánban a zoltárt négyszer is hívja, ezekkel a paradoxonokkal: „Az ember, világ, hús és ördög egy”; „Istentelen, vak, balga és hazug minden ember”; „Az ember szégyenteljes név, és gyalázatos”; „Nem tetszeni az embereknek: a legnagyobb dicséret”.¹⁵

„Hogy milyen vad, istentelen minden természeti ember, természettől egy sem kivétel, azt olvasd” (többek között itt még) a 14. „zoltárban”. „Az Írás telve bizonyítékokkal balgaságukról és vakrágukról, hogy természetük szerint semmi istenit megérteni vagy látni nem tudnak”. Jóllehet az ember Istennek alkotása, képére formálva, a bűn nyomán „olyannyira kárhozottá és formátlanná vált, hogy őt Isten ... sem tudni, sem hallani nem akarja”. Amilyen tisztesség volt korábban embernek nevezetni, olyannyira az ellenkezője most: „Isten előtt tehát az ember annyit jelent, mint gonosztevő, cégeles tolvaj, halálos ellenség, istentelen gazember, húspacni, ördög gyermeke, álszent, és még minden, ami vadnak nevezhető.” Írás közben hevesen éli át az ember helyzetét, közöttük egy sincs szent, jámbor, igaz, vagy őszinte, — a *summa* szerint szükségszerűen: „Mert Isten szellem, az ember viszont hús, Isten ellensége és Isten előtt visszataszító, mint maga az ördög.”

A balgatag épp annyit számít Isten előtt, mint a bölcs;¹⁶ „ha az egyikre szentséget, aranyat és ezüstöt pakol, a másikra gabonát, a harmadikra pelyvát, szemében ugyanazok a szamarak maradnak, akik közül egyik sem nevezheti a másikat zsákhordónak ... ezért az a számár, aki a szentséget hordta, s büszkélkedvén arra gondolt, a parasztok megsüvegelik őt, kikapott, s hallania kellett: te számár, a kalapemeléssel nem terád gondolnak, hanem a szentségre.”

A legjámborabb természeti ember is gonosztevő s a harag gyermeke,¹⁷ ezért kell „mindnyájunknak az újjászületésre törekednünk és Istent kérnünk. Ez olyannyira szükséges, hogy enélkül senki sem lehet istenes ember”.

Istenhez, az istenességhez vezető útunkat a 33. psalmus kíséri legtovább. A mű legelső, a 33.-at idéző paradoxona magának a zoltárnak egy fél sora: „*Boldog nép az, amelynek Istene az Úr.*” „Ezért Istenből egyedül azok boldogok, kiknek ura, királya, parancsolója, imperátora és Istene az Isten... értelmünket, gondolatainkat, szívünket,

¹⁴ A 135. 136. 137. számú paradoxonokban („*Omnia in omnibus Christus*”; „*Unus Christus omnis justitia*”; „*Christus Christi forma et explicatio*”) és a 161. 162. 163. számúakban („*Scriptura mundo mors et laquens, piis modo lux et vita*”; „*Bona opera non possunt, sed obsunt plerumque impiis*”; „*Et linguae et scientiae omnes, impiis immundae*”) fordul csak elő, hogy a tárgyalt zoltárok közül kettő, a 33. és az 50. együtt fordul elő.

¹⁵ *Paradoxa* 66. 67. 68. 69.

¹⁶ v. ö. *Paradoxa* 81.

¹⁷ v. ö. *Paradoxa* 148/b

tehát mindent úgy megragadott, hogy senki sem köhöghet ellene.”¹⁸ S e gondolat-
körben, a 33. zsolnárt többször idézve, a témát a későbbiekben nem egyszer ismételve
igyekszik tisztázni az Isten — ember viszony régóta, s most ez időben különösen égető
kérdését, az ember szabadságának módját s lehetőségét. Konklúziója a századok
múltán Istentől megfosztott világra is zseniális érvényű: „Bizonyára az történik tehát,
amit Isten már tud, de ez az előrelátás az ember szempontjából semmiféle kényszerrel
nem jár. Oka ennek: Isten azt akarja, teszi és az mindenkinek, amit éppen az ember
akar és tesz.” Ha tehát nem akarunk olyanná lenni, mint amit ő bennünk tanít és
formáz, úgy Isten nem akar önmagában lenni, hanem bennünk, úgy, amilyenek mi
vagyunk. Milyen tehát ez az Isten? „Egy hegy mozdulatlan, senki sem térítheti el.
Ám ha mi ferdén nézünk rá, úgy tűnhet nekünk, ő is ferdén és fordítva néz ránk.
Forduljunk el éppen tőle, úgy ő is elfordul tőlünk, jóllehet önmagában mozdulatlan,
s tőlünk sohasem fordul el, hanem mi tőle.”¹⁹ Ha elfordulunk tőle, olyannak kell
lennie, mint mi vagyunk, s ahogyan őt nézzük, fordítva tehát: ellenségnek tudniillik,
eltértnak és tirannusnak. Mivel az akarat nélküli Isten semmit sem akar, csak bennünk
válík akarattá, mozgóvá, summájában tehát emberré. Isten erőszakkal senkit sem
vezet a jóhoz (hiszen akarata ellenére senkit sem vezet), hanem épp az ember akarata-
val oda, ahová mindketten, ő, az ember és Isten akarnak eljutni. „Csodálatos mon-
dani, de az történik, amit mindketten akarnak.”

„Die Widergeburt ist so vonnöten”, mondta az emberre nézve Franck, s az Isten
— ember viszony értelmezése, istenképének fölrajzolása után most már közeli az
Istenből való újjászületés, Krisztus fogalma. Krisztus mindkettő: Isten és ember,
a test gyengesége következtében formája, mintája, kifejezése annak, ami belsőleg az
istenség szerint volt.

Ezt azonban már a következő zsolnárt példázza, az *ötvenes*. Minden hiábavaló, amit
az embernek az újjászületés előtt tanítanak, netán parancsolnak, vagy egyáltalán,
amit velük kezdenek. A kereszténység építésének első köve, hogy az emberek magu-
kat megtagadják, lelküket és életüket gyűlöljék, mindenről lemondjanak, amivel
bírtak. „Ha valaki előénekel nekünk, vagy fölolvass, attól semmit sem tanulhatunk,
csak épp azt, nagy fáradsággal, amit olvas és énekel. Aki azonban a muzsikát és az
írást a hat hangból és az ABC-ből maga tanulja, az mindent tud énekelni és olvasni.”
A hitet tehát tanítómesterektől és könyvekből egyaránt lehetetlen megtanulni, az
ember — s ez éppen így van jól Franck szerint — magára és Istenére van hagyatva itt.²⁰
Krisztust ne a testénél ragadd meg, miképpen azt az egész világ teszi — ez az ismeret
nem elegendő és haszontalan — hanem legjobb részében, szavaiban, életében. Ez a
bentlakozó Krisztus minden mindenkiben. Összefolynak benne az írás mondatai,
melyek megígérik a boldogságot, s ő maga a boldogság. Isten kegyelme Krisztus, hisz
egyedül csak általa lehetünk istenessé. A kereszténység nem tesz azzá, Krisztusnak kell
a kereszténységnek lennie, tűzzel és szellemmel. „Omnia opera ante regenerationem
peccata.” Ne próbáljunk tetteinkkel jámborrrá válni, hanem átlényegüléssel, meg-
ifjodással, újjászületéssel, — egy fa sem azzal kezdi, hogy gyümölcszeiben legyen jó,
hanem hogy jó földben jó gyökérral álljon.²¹

¹⁸ *Paradoxa* 56.

¹⁹ *Paradoxa* 19. 20. 21. 22.

²⁰ *Paradoxa* 260.

²¹ *Paradoxa* 260.

3. Zárszó

Sebastian Franck új hitének, vagy írásművészetének esetleg megfontolandó tanulságokig eljutó elemzését meg sem közelíthettük ehelyütt, szándékom szerint csupán láttatni szerettem volna, miképp szerveződnek alapvető zsoltársorok a „Paradoxa” legsúlyosabb gondolatcsomói köré, adekvát módon segítve és alátámasztva a szerző gondolatait.

Peter Ötvös

DREI PSALMEN IM LICHT DER „PARADOXA”

Im Aufsatz wird das im 16. Jh. und auch später weitgekante, schon zur Zeit viel gelesene Werk von Sebastian Franck, die „Paradoxa” (1534) untersucht. Der Verfasser hält es für instruktiv, jetzt die der Zahl der Berufungen und damit auch den Hauptgedanken des Werkes nach bedeutendsten Psalmen aus dem Text hervorzuheben. Die Hauptzüge sind in den Auslegungen von drei Psalmen (14. 33. 50.) zu sehen.